

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

ISSN 2181-922X

**O'ZBEKISTON:
TIL VA MADANIYAT**

Adabiyotshunoslik

2022 Vol. 1 (2)

www.literature.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

ADABIYOTSHUNOSLIK

2022 Vol. 1(2)

www.literature.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov

Bosh muharrir o'rinbosarlari: Nurboy Jabborov
Bahodir Karimov

Mas'ul kotib: Sohiba Madirimova

Tahrir kengashi

Nusratulla Jumaxo'ja, Iqboloy Adizova, Dilnavoz Yusupova, Abdulla Ulug'ov, Islom Yoqubov, Qo'ldosh Pardayev, Umida Rasulova, Akrom Dehqonov, Olim To'laboyev, Tozagul Matyoqubova, Abdumurod Tilavov, Nodir Jo'raqo'ziyev, Ilhom Sayitqulov, Sohiba Umarova, Orzigul Hamroyeva, Oybarchin Abdulhakimova, Zavqiddin Suvanov, Yulduz Muhammadiyeva, Gulrux Xudoyorova, Yulduz Abdulhakimova.

Jurnal haqida ma'lumot

“Adabiyotshunoslik” – “O‘zbekiston: til va madaniyat” jurnalining adabiyotshunoslik yo‘nalishidagi seriyasi bo‘lib, yilda ikki marta nashr etiladi.

Jurnalning **“Adabiyotshunoslik”** seriyasida o‘zbek va jahon adabiyoti tarixi, xalq og‘zaki ijodi, adabiyot nazariyasi, o‘zbek mumtoz adabiyotining qo‘lyozma manbalari va matnshunoslik muammolari, jadidchilik va jadid adabiyoti, zamonaviy adabiy jarayon, adabiy tanqid hamda qiyosiy adabiyotshunoslik yo‘nalishidagi eng yangi tadqiqotlar e‘lon qilinadi. O‘zbek va jahon adabiyotshunosligi erishgan so‘nggi yutuqlari aks etgan ilmiy maqolalarni nashr etishga alohida diqqat qaratiladi. Maqolalarning ilmiy saviyasi va tahliliy quvvati yuqori bo‘lishiga e‘tibor beriladi.

“Adabiyotshunoslik” seriyasida O‘zbekiston va xorijiy davlatlarning e‘tirof etilgan atoqli olimlari, oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari, doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar hamda magistrantlarning ilmiy maqolalari nashr etiladi.

“Adabiyotshunoslik” seriyasi 2022-yil yanvar oyidan chiqq boshlagan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O‘zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103.

Email: adabiyotshunoslik2022@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

www.literature.tsuull.uz

Mutrib asarlaridagi matn tafovutlari tahlili

Sohiba Madirimova¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhiti shoiri Muhammad Hasan Mutrib Hoji Tabib o'g'lining (1853–1923) lirik she'rlari matnshunoslik aspektida tadqiq qilingan. Shoirning nashr qilingan she'rlari, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 903/IV, 906/VII raqami ostida saqlanayotgan qo'lyozmalari, Laffasiyning 12561-raqamli tazkira qo'lyozmasiva, Matnazar Pirnazarovning "Mutrib Xonaxarobiy (Risola-majmua)"si, Bolta Davlatovning "Xorazm haqiqati" gazetasi (1991-yil, 20-iyul soni), "Guliston jurnali" (1974-yil 7-soni), Polvonnazir Bobojonov (Laffasiy. Tazkirayi shuaro. 1992) tomonidan nashr qilingan she'rlari qiyoslab o'rganilgan.

Mutrib devoni qo'lyozmasini joriy imlodagi nashri bilan qiyosiy o'rganish natijasida aniqlangan farqlar ilmiy tasnif etilgan va tahlil qilingan. Qiyosiy tahlillar natijasida Mutrib devonining mukammal nashrlarini tayyorlash matnshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardan ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *matn, devon, qo'lyozma manba, asliyat, tabdil, g'azal, maqta', bayt, band, nashr nusxa, qiyosiy tahlil.*

Kirish

Har qanday asarning manbalararo matniy tafovutlarini aniqlash va muallif variantiga yaqin mukammal variantini tiklash matnshunoslikning asosiy muammolaridan hisoblanadi. Shu paytgacha Mutrib ilmiy faoliyati xususida ba'zan umumiy tarzda, ba'zan maxsus maqolalar e'lon qilingan bo'lsa-da, shoir she'rlari matniy jihatdan maxsus tadqiq etilmagan. Shoirning XIX asr oxiri XX asr boshlarida ko'chirilgan devon qo'lyozmalari, qo'lyozma bayozlar, majmua (to'plam) hamda tazkiralarga kiritilgan she'rlaridan ayrimlari joriy imlodagi nashr etilgan. Ushbu nashrlarni shoir asarlarining asliyati bilan qiyoslaganda ular orasida matniy tafovutlar borligi

¹Madirimova Sohiba Mahmudovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: madirimovasoxiba@navoiy-uni.uz; madirimova555@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8609-6351

Iqtibos uchun: Madirimova, S.M. 2022. "Mutrib asarlaridagi matn tafovutlari tahlili". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1 (2): 15-26.

ko'zga tashlanadi. Bunday matniy xatoliklar tabiiyki, ayrim o'rinlarda so'zlarning noto'g'ri o'qilishiga olib kelgan bo'lsa, ayrim hollarda shoir ifodalamoqchi bo'lgan poetik mazmunning o'zgarib ketishiga, mantiqdan uzoq g'aliz jumlar yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bu esa o'z navbatida, Mutrib asarlarining asliyat asosidagi qiyosiy-matniy tadqiqini amalga oshirishni kun tartibiga qo'yadi.

Asosiy qism

Mutrib lirik asarlari asliyati (devon qo'lyozmalari, qo'lyozma tazkira, majmua (to'plam), bayozlardagi she'r matnlari) bilan ularning nashr variant (hozirgi kunda e'lon qilingan vaqtli matbuot nashrlari, shoir she'rlarining turli to'plam(risola-majmua, o'zbek adabiyoti xrestomatiyasi)lari o'zaro muqoyasa etildi. Ta'kidlanganidek, shoir asarlari nashrga tayyorlanish jarayonida o'zgarishlarga uchragan va bu o'zgarishlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- so'zlarning noto'g'ri o'qilishi;
- qo'shma so'zlarning to'g'ri yozilmasligi;
- so'zlarning leksik jihatdan farq qilishi;
- bayt va misralarning tushib qolishi.

So'zlarning noto'g'ri o'qilishi. Shoir she'rlari nashrida so'z va misralarning noto'g'ri o'qilishi juda ko'p o'rinlarda ko'zga tashlanadi. Bu hol shoir asarlari mohiyatan asliyatdan uzoqlashishiga hamda poetik mazmunining o'zgarishiga olib kelgan. Masalan, Mutribning "Guliston jurnali" 1974-yil 7-son 28-sahifasiga ko'chirilgan "Etding mani" radifli g'azalining birinchi misrasida "beixtiyor" so'zi uchraydi. Bu so'z nashrga "ne ixtiyor", shu baytning ikkinchi misrasidagi "ruxingg'a" so'zi esa, "zahingg'a" tarzida noto'g'ri berilgan:

*Jono, yuzing ko'rgan chog'i **ne ixtiyor** etding mani,
Sham'i **zahingg'a** har zamon parvonavor etding mani.*

"Ixtiyor" so'zi arabchadan olingan bo'lib, tanlash, saylash, xohish, erk, huquq kabi ma'nolarni bildirsa-da, "be" qo'shimchasi bilan (be+ixtiyor) kelganda ixtiyorsiz, ixtiyori o'zida bo'lmagan kishi tasviri anglashiladi. Nashrdagi "ne ixtiyor" hamda "zahingga" so'zlarining berilishi orqali mazmun quyidagicha o'zgaradi: *jono, sani ko'rgan chog'imda mani ne (nega) ixtiyor etib qo'yib, har zamonda shamdek yorug' zahingg'a parvonavor etding.*

Tabdil qilish jarayonida asliyatdagi اختياریی so'zidagi "بی" (be) harfiga qo'yilgan nuqta ust qismida qo'yilgan bo'lsa, اختیاری (ne ixtiyor) bo'lib o'qilgan. رح (rux) so'zidagi "ر" (re) harfini ustiga qo'yilgan nuqtani ham xuddi shu shaklda izohlash mumkin. Biroq so'zlarning

noto'g'ri o'qilishi bayt mazmuniga ta'sir etgan.

Ushbu bayt B[Mutrib. Devon. Qo'lyozma. 903/IV,264^a] tayanch yordamchi manbada quyidagi ko'rinishda uchraydi:

*Jono, yuzing ko'rgan chog'i beixtiyor etding mani,
Sham'i ruxingg'a har zamon parvonavor etding mani.*

Baytning nasriy bayoni: *jono, sani ko'rgan chog'imda mani ix-tiyorsiz etib qo'yib, yuzingning sham'ig'a parvonavor etding.*

G'azalning o'ninchi misrasida "behad xumor etding mani" birikmasi uchraydi. Bu birikma nashrga "**bad**xumor etding mani" kabi tahrir etilgan:

*Jonimni o'rtab hajr aro la'ling tamannosi uchun,
Shirin kaloming shahdig'a **bad**xumor etding mani.*

B tayanch yordamchi manbada:

*Jonimni o'rtab hajr aro la'ling tamannosi uchun,
Shirin kaloming shahdig'a behad xumor etding mani.*

"Behad" so'zi "hadsiz", "cheksiz" kabi ma'nolarni bildiradi. "Badxumor" so'zi forsiy, arabiy so'zlardan yasalgan bo'lib, "ichkilik-dan keyingi eng yomon holat, o'ta xumori" ma'nosini beradi.

Baytda anglashilgan ma'no (B tayanch yordamchi manbada-gi): *labingni orzusi uchun ayriliqda jonim o'rtandi, (sen esa) shirin so'zingni bolig'a behad (hadsiz, cheksiz) xumor etding.*

Nashrda: *labingni orzusi uchun ayriliqda jonim o'rtandi, (sen esa) shirin so'zingni bolig'a badxumor etding.*

Xorazm lahjasida "badxumor" so'zi "juda yomon xumor bo'ldim" mazmunida ham ishlatiladi. Ko'ringanidek, bayt mazmu-nida unchalik o'zgarish sezilmasa-da, vazn jihatida xatolik yuzaga kelgan. Shu g'azalning oltinchi baytida ham qo'yidagicha o'zgarishni ko'rish mumkin:

*Ko'rgach yuzung tobonini tokichaman sayronida,
Doim firoq ichra g'aming chekkani zor etding mani.*

Ushbu bayt V tayanch yordamchi manbada bunday ko'chiril-gan:

*Ko'rgach yuzung tobonini nogah chaman sayronida,
Doim firoq ichra g'aming changiga tor etding mani.*

G'azal rajazi musammani solim (mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun: - - V -/ - - V -/ - - V -/ - - V -) vaznida yozilgan.

Nashrda “nogah” soʻzi “toki”, “changiga tor etding mani” birikmasi esa “chekkani zor etding mani” kabi tahrirga uchrashi bayt mazmunida gʻalizlikni yuzaga keltirgan. Bayt mazmundan *oshiq gulzorda aylanib (chaman sayronida) yurganida nogahon yorning chaqnab turgan yuzini koʻrganligini bayon etadi va shu bilan yor (uni) doim ayriliq gʻamida cholgʻu asbobiga tor etgani mazmuni anglashiladi*. “Toki” soʻzi bogʻlovchi vazifasida keladi. Ammo baytda maqsad, mazmuni ochib bermaydi. “Nogah” soʻzi esa bir zumda, tez fursatda yuzaga kelgan voqea. “Chekkani zor” birikmasi hech qanday maʼno anglatmaydi.

Matnazar Pirnazarov tadqiqot ishida shoir gʻazallarida koʻplab badiiy sanʼatlar qoʻllanilganiga doir misollarni keltiradi. Ilmiy tahlillar asosida shoirning badiiy mahorati ochib beriladi. Biroq bu misollardagi soʻzlarning matniga eʼtibor qaratilsa, ularda ayrim matniy farqlar borligi koʻzga tashlanadi. Masalan, M. Pirnazarov “*Mutribning sanʼatkorlik mahorati*” faslida: “... Xalq poeziyasida yozma sheʼriyatda ham poetik fonetika alliteratsiya usulining mazmun va shaklga ijobiy taʼsiri bor. Mutribning quyidagi “S” tovushining takrorlanishi shu jihatdan xarakterli:

Sazrin kaloming Mutribo **s**argashtani **sayd** etib,

Har bir soʻzing, ey maxliqo, jon bergusi jon bergusi”

– tarzida shoirning *takrorga asoslangan yoyiq radifli gʻazalin*ing maqtaʼ qismidan misol keltiradi [Pirnazarov 1973, 87-97]. Xoʻsh, ushbu baytdagi “*poetik fonetika alliteratsiya usuli*” qay holatda yuzaga kelgan, soʻzlarning notoʻgʻri oʻqilishi evazigami? Baytdagi “sayd” soʻzi gʻazalning vazniga hamda mazmuniga taʼsir etadi. “Sazrin” soʻzi esa xato oʻqilgan. Aslida bu bayt: “*Ey Mahliqo, (sening) shirin soʻzing boshi aylangan Mutribni xursand etadi. Ey oy yuzli (yor), har bir soʻzing jon bagʻishlaydi, jon bagʻishlaydi*” mazmuniga ega! Qoʻlyozma devon[Mutrib. Devon. Qoʻlyozma. 903/IV, 261^a]da esa ushbu bayt:

Shirin kaloming Mutribi **s**argashtani **xursand** etib,

Har bir soʻzing, ey mohliqo, jon bergusi, jon bergusi – kabi koʻchirilgan.

Alliteratsiya sanʼati esa, muayyan tovushlar takroriga quriladi. Yuqorida qayd etilgan misralarda esa faqat “sargashta” va “xursand” soʻzlarida “s” tovushi takrorlangan. Tabiiyki, biz buni tom maʼnodagi alliteratsiyaga misol boʻla oladi, deb hisoblay olmaymiz. Alliteratsiya (Tavze) – sheʼrda, jumlada, bandda va qisman nasriy asarlarda ham bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi. Tovushlar ohangdorligi, asosan bir xil tovushlarning takrorlanishidan hosil boʻlgan ohangdoshlik alliteratsiya deb yuritiladi [OʻZME, 2000,

40]. Bunga misol qilib Furqatning “*Sayding qo’yaber, sayyod, sayyora ekan mendek...*” misrasi bilan boshlanuvchi musaddasi yoki bo’lmasa, E.Vohidovning “*Qaro qoshing, qalam qoshing, Qiyiq qayrilma qoshing qiz...*” [O’ZME 2000, 40] kabi misralari bilan boshlanuvchi she’rlarini eslash kifoya. Dastlab, Polvonnazir Bobojonov tomonidan tayyorlangan nashr xususida to’xtalamiz. U Laffasiy tazkirasini tabdilida, “Mutribkim, Muhammad Husayin devon Hoji tabib o’g’li” - “Husayin” deb beradi, ammo Mutrib otasining ismi “Hasan”. Qo’lyozmada ham “حسن” berilgan. “Husan” bo’lishi uchun bu ism arabchasi “حسين” kabi yozilishi kerak. Nashr jarayonida, bu ism tarixiy manbalardan xabarsiz holda “Husan” tarzida xato o’qilgan [Laffasiy 1992, 84-85]. Bundan tashqari, shoirning ushbu nashrda e’lon qilingan 7 baytli “paydo” radiflig’azali matnida “*so’zlarning noto’g’ri o’qilishi*”, “*qo’shma so’zlarning to’g’ri yozilmasligi*”, “*so’zlarning leksik jihatdan farq qilishi*” kabi bir qancha matniy nomuvofiqliklar ko’zga tashlanadi. Bu g’azal Matnazar Pirnazarov tomonidan nashrga tayyorlangan “Mutrib Xonaxarobiy (risola-majmua)”sida hamda Bolta Davlatovning “Xorazm haqiqati” gazetasi [Davlatov 1991, 5] da ham nashr qilingan. Matndagi farqlar B [Mutrib. Devon. Qo’lyozma. 903/IV, 203^b], D [Mutrib. Devon. Qo’lyozma. 906/VII, 238^b] tayanch yordamchi manbalar hamda Laffasiyning 12561 (140^a-bet) raqamli qo’lyozma tazkirasida asosida qiyosiy o’rganildi.

G’azalning birinchi baytidagi “*hamdingdin*” so’zi Matnazar Pirnazarov tayyorlagan risola-majmuaga “*hamdamingdin*” shaklida o’zgarishga uchragan:

*Zihi jonlarg’a **hamdamingdin** bo’lib fayzu safo paydo,
Xayolingdin ko’ngullarga bo’lib har muddao paydo.*

Tayanch yordamchi manbalarda, Laffasiyning qo’lyozma tazkirasida, B. Davlatov hamda P. Bobojonov tayyorlagan nashrlarda quyidagicha to’g’ri beriladi:

*Zihi jonlarg’a **hamdingdin** bo’lib fayzu safo paydo,
Xayolingdin ko’ngullarga bo’lib har muddao paydo.*

G’azal hazaji musammani solim (mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun (V---/V---/V---/V---)) vaznida yozilgan.

“Hamdam” so’zi fors tilidan olingan bo’lib, ulfat, birga yuruvchi; o’rtoq, do’st degan ma’nolarni beradi. “Hamd” so’zi esa arab tilidan olingan bo’lib, 1. Maqtov madh; 2. Shukr, tashakkur deganidir [Shamsiyev va boshqalar 1973, 763].

Baytning ma’nosi: *Sening hamdingdan jonlarga naqadar ajoyib fayz-u safo hosil bo’lib, Sen haqingda xayol surishdan ko’ngul-*

lardagi barcha muddao-maqsadlar yuzaga chiqadi.

Nashrdagi bayt mazmuni: *Sening do'stligingdan jonlarga naqadar ajoyib fayzu safo hosil bo'lib, Sen haqingda xayol surishdan ko'ngullardagi barcha muddao-maqsadlar yuzaga chiqadi.*

Baytdagi "hamd" so'zi "hamdam" deb noto'g'ri o'qilganligi sababli baytdagi ma'no o'zgarib, mazmunga ta'sir qilgan.

Ushbu g'azalning uchinchi bayti Laffasiy qo'lyozma tazkirasida quyidagicha ko'chirilgan:

*Qilib charx uzra xurshid ... mahnijilvagar tun-kun,
Olardin qudrating **birla** jumla(y)i olamg'a ziyo paydo.*

Ushbu baytda "-ila" bog'lovchi tushib qolgan. Keyingi misradagi bog'lovchi vazifasida kelgan "-la" so'zi o'zgarib, "birla" shaklida berilgan.

Tazkira nashrida:

*Qilib charx uzra xurshid **monand** jilvagar tun-kun,
Olardin qudrating **la** jumla_ olamg'a ziyo paydo.*

"Monand" [Shamsiyev va boshqalar 1973, 397] so'zi fors tilidan olingan bo'lib, "o'xshash" degani. Baytdagi "xurshid ila mahni" birikmasi "xurshid monand" bo'lib o'zgaradi. Bundan tashqari "-la" bog'lovchisi she'riy shaklda berilganda chiziqcha bilan yozilishi maqsadga muvofiqdir. Bu bilan baytda imloviy xatoga yo'l qo'yilgan. "Jumlayi olamg'a" birikmasining "jumla olamg'a" bo'lib kelishida izofa berilmagan. Ushbu bayt risola-majmuada quyidagicha uchraydi:

*Qilib **charxi xurshid ila to jilvaki** tun-kun,
Olardin qudrating-**la** jumla_ olamg'a ziyo paydo*

[Pirnazarov 1974, 5].

B.Davlatov tamonidan tayyorlangan nashrda:

*Qilib **xurshid charx uzra ajoyib jilvagar** tun-kun,
Olardin qudrating **la** jumla_i olamga ziyo paydo.*

Tayanch yordamchi manbalarda quyidagicha to'g'ri berilgan:

*Qilib **charx uzra xurshid ila mahni jilvagar** tun-kun,
Olardin qudrating-**la** jumlayi olamg'a ziyo paydo.*

Baytning nasriy bayoni: *Osmonda oy va quyoshni tunu kun nur-jilva sochuvchi qilib qo'ygansan. Bu ikkovidan Sening qudrating bilan butun olamga ziyo-yorug'lik paydo bo'ladi.*

Quyida shu g'azalning to'rtinchi bayti qo'lyozma tazkirada hamda tayanch yordamchi manbalardagidek aynan saqlangan:

Birov husn avji uzra guljabinu qaddimavzundur,

Birovda ishq aro bulbul kabi tun-kun navo paydo.

Bu to'rtinchi bayt nashrlarda quyidagicha beriladi:

M.Pirnazarov tayyorlagan risola-majmuada,

*Birov husni avji uzra **jibin** qaddi mahzundur,*

Birovto ishq aro bulbul kabi tun-kun navo paydo.

P.Bobojonov nashrida:

*Birovkim husnu shavqda **guljabinu** qaddi mavzundur,*

Birov__ ishq aro bulbul kabi tun-kun navo paydo.

B.Davlatov nashrida:

*Birov husn**ahli ichra gul jabinu** qaddi muzundur,*

Birovda ishq aro bulbul kabi tun-kun navo paydo.

G'azalning beshinchi baytidagi "shavq" so'zi risola-majmuada "ishq" bo'lib tahrir etilgan. "Oshiqlaringg'a" so'zidagi "-ga(-g'a)" jo'nalish kelishigi esa tushib qolgan. Natijada bayt mazmuni o'zgarib, vazn saktaligi yuzaga kelgan. Ushbu bayt quyidagicha:

Bu yanglig' husn ila ma'shuqliq izhor etib, har dam,

*Qilib **oshiqlaring ishq** aro bo'yi vafu paydo.*

Bu bayt B.Davlatov nashrida:

*Bu yanglig' husn ila **ma'shuqliq** izhor etib, **hardam**,*

*Qilib **oshiqlariga** shavq aro bo'yi **safo** paydo.*

Tayanch yordamchi manbalar, Laffasiy qo'lyozma tazkirasi hamda P.Bobojonov tayyorlagan nashrda shoir devon qo'lyozmalaridagi kabi quyidagicha to'g'ri beriladi:

*Bu yanglig' husn ila **ma'shuqliq** izhor etib, har dam,*

*Qilib **oshiqlaringg'a shavq** aro bo'yi **vafu** paydo.*

Baytning nasriy bayoni: *bunga o'xshash husn bilan har dam ma'shuqliqni izhor etib-ko'rsatib, oshiqlaringga shavq bilan vafoning hidini-asarini(izini) paydo qilasan.*

Shu g'azalning o'n ikkinchi misrasida "nahl" so'zi uchraydi. Bu so'z P.Bobojonov, B.Davlatovlar nashrlarida "nahl" bo'lib berilgan. "X"ning o'rniga "h" harflarining yozilishi bayt mazmunining o'zgarishiga sabab bo'lgan. Masalan, "nahl" so'zi arabchadan olingan bo'lib, 1. Ko'chat, yosh daraxt; 2. Xurmo daraxti ma'nolarini anglatasa, "nahl" esa "asalari" degan ma'noni beradi. Ushbu bayt quyidagicha:

Etib lutfing bahori tiyra tufroqdin jahon ichra

*Ming alvon **ne'matu**yer uzra **nahli**dilkusho paydo.*

Baytdagi “ne'matu yer” (ne'mat va yer) shaklida berilgan birikma matn kontekstida tarqoqlikni yuzaga keltiradi. Tayanch yordamchi manbalarga, qo'lyozma tazkiraga hamda risola-majmuaga “ne'mati yer”, ya'ni “yerni ne'mati” bo'lib to'g'ri berilgan:

*Etib lutfing bahori tiyra tufroqdin jahon ichra
Ming alvon ne'mati yer uzra naxlidilkusho paydo.*

Baytning nasriy bayoni: *Sen lutfing bahori bilan qora tuproqdan jahonda ming turli dilni yayratuvchi-ochuvchi yangi-yangi ne' matni yer yuzida paydo qilasan.*

G'azalning maqta' qismidagi “iymon” so'zi risola-majmuada “imon” shaklida, payt mazmunini ifodalovchi “to” so'zi esa tushib qolgan:

*Solib ko'nglumga **imon** gavharin __ naqdi jon **chiqqach**,
Ilohi, aylagil Mutribg'a andog' rahnamo paydo.*

Ushbu bayt B.Davlatov nashrida:

*Solib ko'nglumga **imon** gavharin to naqdi jon **chiqqach**,
Ilohi, aylagil Mutribg'a andog' rahnamo paydo.*

Tayanch yordamchi manbalarda, qo'lyozma tazkirada hamda P.Bobojonov tayyorlagan nashrda quyidagicha to'g'ri berilgan:

*Solib ko'nglumga iymon gavharin to naqdi jon chiqq'ach,
Iloho, aylagil Mutribg'a andog' rahnamo paydo.*

G'azal maqta'si shoirning yaratuvchiga jon chiqar paytida iymonini salomat saqlashni so'rab, qilgan iltijosi bilan tugaydi. Nashrlarda berilgan ushbu baytdagi farqlar bayt mazmuniga unchalik ta'sir etmagan bo'lsa-da, vaznga ta'sir etgan o'rinlar seziladi.

Bayt va misralarning tushib qolishi. B [Mutrib. Devon. Qo'lyozma. 903/IV,264^a] tayanch yordamchi manbada Mutribning “Etding mani” radifli g'azali berilgan. G'azal 7 baytdan iborat bo'lib, u “Gulistonjurnali”ning 1974-yil 7-sonida nashr etilgan. Biroq g'azal nashrda 6 bayt shaklida uchraydi:

*Nazzorayi husning uchun har lahza furqat dashtida,
Qon yig'latib, dahr ahlig'a bee'tibor etding mani*[Pirnazarov 1974, 28].

Bu bayt devon qo'lyozmasiga to'rtinchi o'rinda keladi. Ammo asossiz ravishda nashrdan tushirib qoldirilgan.

B [Mutrib. Devon. Qo'lyozma. 903/IV,205^b], D [Mutrib. Devon. Qo'lyozma. №906/VII, 139^b] tayanch yordamchi manbalarga “fido” radifli 7 baytli g'azal ko'chirilgan. Bu g'azal ham M.Pirnaza-

rovning “Mutrib Xonaxarobiy (Risola-majmua)” [Pirnazarov 2001, 7]risolasiga 6 bayt qilib beriladi. Quyidagi bir bayt nashrdan tushib qolgan va u devon qo‘lyozmalarida to‘rtinchi bayt o‘rinida kelgan:

*Rahm etib, kulbam sori qilsang xiromon noz ila,
Jismi jonim yo‘linga, ey ko‘nglum olg‘onim, fido.*

Mutribning B[Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 903/IV,208^a], D [Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 906/VII,241^b] tanyach yordamchi manbalarga ko‘chirilgan “Yo rab” radifli 7 baytli g‘azali ham risola-majmua [Pirnazarov 2001. 11] da 6 bayt tashkil etadi.

*Vafo mehrin tilab ajzu niyoz etsam janobig‘a,
Qilur har kun fuzunroq, jonima javru sitam, yo, rab.*

Yuqoridagi bayt asliyatda beshinchi o‘rinda berilgan.

B [Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 903/IV,208^b], D [Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 906/VII, 242^a] tayanch yordamchi manbalardagi 7 baytli “Ko‘rub” radifli g‘azal risola-majmua [Pirnazarov 2001. 11]ga 5 bayt qilib berilgan. Nashrdan tushib qolgan ikki bayt quyidagicha:

*Ming turfa savdolar solib boshimg‘a qotil ko‘zlari,
Rahm etmas hijron¹ qaydida iki ko‘zum qonin ko‘rub.*

*Bilmon ne zolimdur, manga ortar jafosi dambadam,
Qilmas dame obod hazin ko‘nglumni vayronin ko‘rub.*

Ushbu baytlar tayanch yordamchi manbalarda to‘rtinchi hamda oltinchi bayt bo‘lib kelgan. Misollardan ko‘rinadiki, baytlarni tushirib qoldirishga asos yo‘q. Ehtimol noshirlar nashrga tayyorlagan manbada baytlar ko‘chirilmagandir.

B [Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 903/IV, 230^a-228^a] tayanch yordamchi manbadan o‘rin olgan “Ketur soqiyo sog‘ari lolarang” misrasi bilan boshlanuvchi mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilgan 10 baytli g‘azal risola-majmua [Pirnazarov 2001. 30] da 8 bayt. Tushib qolgan baytlar quyidagicha va ular asliyatda yettinchi hamda sakkizinchi o‘rinda berilgan:

*Boshimg‘a tushub hajr aro ko‘p alam,
Havo birla nafsimga bergach malang.
Labi yodida manda hyech qolmadi,
Ne osori xushu, ne nomusu nang.*

B [Mutrib. Devon. Qo‘lyozma. 903/IV, 233^b], D [Mutrib. Devon.

¹Ushbu g‘azalning “Rahm etmas hijron qaydida iki ko‘zum qonin ko‘rub” misrasi: ---/--V/--V/--V/--V- shaklida bo‘lib qolgan. G‘azal rajazi musammani solim vazni (mustaf‘ilun, mustaf‘ilun, mustaf‘ilun, mustaf‘ilun: --V/--V/--V/--V-) da yozilgan.

Qo'lyozma. №906/VII, 256^a] tayanch yordamchi manbalardagi "Say-ri gulshan aylarga, ey go'zal, xiromon qil" misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azal risola-majmuada 6 bayt [Pirnazarov 2001, 31]. Tushib qolgan bayt shoir devon qo'lyozmalariga beshinchi baytda keladi. Ushbu bayt quyidagicha:

*Uch aysh uzra ulfat bo'lmoqingni izhorin,
Qolsun anglamay ag'yor ishq ishini pinhon qil.*

B[Mutrib. Devon. Qo'lyozma. 903/IV, 194^{a/b}] tayanch yordamchi manbadagi "Ey sho'x, g'amza tiyg'ini chekmak nedur jon ustina" misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azal risola-majmuada faqat 6 bayt shaklida berilgan:

*O'tturdi g'amzang novaki gulshan aro ko'rgan kishi,
Shirin kaloming dur sohib, man zori hayron ustina.
Gul orazing uzra ajab zeb ila mushkin xollari.
Ne xush yaroshur borchasiul la'li xandon ustina.*

[Pirnazarov, 2001. 35].

Nashrda bu g'azalning birinchi bayti ikkinchi misrasi, ikkinchi bayti uchinchi misrasi sababsiz qisqartirilgan. Bundan tashqari "kishi" so'zi nashrga "chog'i" bo'lib tahrir etilgan. Bu hol mazmunga ta'sir etmasa-da, keyingi o'rindagi "borchasi" so'zining "-si" egallik qo'shimchasi tushib qolishi evaziga she'r vaznida saktalik yuzaga kelgan.

Mutribning B[Mutrib. Devon. Qo'lyozma. 903/IV, 270^b-271^a] tayanch yordamchi manbadagi Munis (*Xiromon qomatingkim, gulshani umrim niholidur*) misrasi bilan boshlanuvchi g'azaliga yozgan 9 bandli taxmisi ko'chirilgan. Ushbu taxmisning yettinchi bandi risola-majmua [Pirnazarov 2001. 38] ga quyidagi tarzda tabdil qilingan:

*Bo'lub navras niholing fayzidin ushshoqlar masrur,
Majolis ichra bukim fosh erur iki yuzingdin nur,
Jahon husning bahori birla firdavsi paridekdur,
Yo'q ersa ko'ngluma bo Ollohki, ul do'zax misolidur.*

Dastlabki ikki misradan keyin keluvchi uchinchi misra nashrda tushirib qoldirilgan. Tushirib qoldirilgan bu misra quyidagicha:

Hazin ko'nglum g'aminkim, bodayi vasling-la barham ur.

Xulosa

Har bir ijodkor asarlarini o'rganishda, eng avval matnga bo'lgan mas'uliyatni his qila bilishi lozim. Aks holda o'rganilayotgan asar mazmuniga jiddiy ta'sir etadi. Mutrib Xonaxarobning

A.Abdug'afurov, B.Davlatov, P.Bobojonov, Y.Ro'zmatov, M.Pirnazarov tomonidan gazeta va jurnallarda e'lon qilingan she'rlari hamda 2001- yilda nashr qilingan M.Pirnazarovning "Mutrib Xonaxarobiy (Risola-majmua)" siga ko'chirilgan yuzga yaqin Mutrib asarlari qayta nashrtalab ekanligini ta'kidlash lozim.

Adabiyotlar

Mutrib. XIX asrning II yarmi. *Devoni Mutrib*. O'zRFASHI, inv. 903/IV.

Mutrib. XIX asrning II yarmi. *Devoni Mutrib*. O'zRFASHI, inv. 906/VII.

Hasanmurod, Laffasiy. *Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjima hollari*. O'zRFASHI, inv. 12561.

Пирназаров, Матназар. 2001. *Мутриб Хонахаробий* (Рисола-мажмуа). 3-40. Тошкент.

Ҳасанмурод, Лаффасий. 1992. *Тазкираи шуаро*. 75-83. Нашрга тайёрловчи: Полвонназир, Бобожонов. Хоразм.

Ўзбек адабиёти. 1968. Хрестоматия. V том, II китоб. 352. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти.

Давлатов, Болта. 1991. "Шоир Мутриб". *Хоразм ҳақиқати*, июль 20.

Пирназаров, Матназар. 1973. *Мутриб Хонахаробийнинг ижодий йўли*. Филол. фан. номз. дисс. Самарқанд. 1973.

Навоий асарлари луғати. 1972. Тузувчилар: Порсо Шамсиев ва бошқалар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.

АН-НА'ЙМ. *القاموس العربى الأوزبكى* / Арабча ўзбекча луғат. 2003. Тузувчилар: Одилжон Носиров ва бошқалар). Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. 2017. II жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.

Пирназаров, Матназар. 1974. "Ободлиғ айёмидир". *Гулистон* 7: 28. Тошкент.

Analysis of text differences Mutrib's works

Sohiba MADIRIMOVA¹

Abstract

In this article, the lyrical poems of the poet of the Khorezm literary environment Muhammad Hasan Mutrib Haji Tabib's son (1853 - 1923) are studied from the textual point of view. Published poems of the poet which

¹Madirimova Sohiba Mahmudovna - Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'i.

E-mail: madirimovasoxiba@navoiy-uni.uz;madirimova555@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8609-6351

For citation: Madirimova, S. 2022. "Analysis of text differences Mutrib's works". *Uzbekistan: Language and Culture*. 1 (2): 15-26.

are kept in the fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, manuscripts under the numbers 903/IV, 906/VII, manuscript number 12561 by Laffasi and Matnazar Pirnazarov's "Mutrib Khonakharobi (Risola-complex)", Bolta Davlatov's poems published by "Khorezm Haqiqati" newspaper (July 20, 1991), Gulistan Magazine (July 7, 1974), poems published by Polvonnazir Bobojonov (Laffasiy. Tazkirayi shuaro. 1992) were studied comparatively.

The differences identified by a comparative study of the Mutrib devoni manuscript with the current spelling edition were scientifically classified and analyzed. Relative analysis has shown that the making of excellent editions of Mutrib's devon is one of the most important tasks in the field of textology.

Key words: *text, devon, manuscript source, original, conversion, ghazal, maqta', couplet, verse, edition copy, relative analysis.*

References

- Mutrib. XIX asrning II yarmi. *Devoni Mutrib*. O'zRFASHI, inv. 903/IV.
Mutrib. XIX asrning II yarmi. *Devoni Mutrib*. O'zRFASHI, inv. 906/VII.
Hasanmurod, Laffasiy. *Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjima hollari*. O'zRFASHI, inv. 12561.
Pirnazarov, Matnazar. 2001. *Mutrib Xonaxarobiy* (Risola-majmua). 3-40. Toshkent.
Hasanmurod, Laffasiy. 1992. *Tazkirai shuaro*. 75-83. Nashrga tayyorlovchi: Polvonnazir, Bobojonov. Xorazm.
O'zbek adabiyoti. 1968. Xrestomatiya. V tom, II kitob. 352. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti.
Davlatov, Bolta. 1991. "Shoir Mutrib". *Xorazm haqiqati*, iyul 20.
Pirnazarov, Matnazar. 1973. *Mutrib Xonaxarobiyning ijodiy yo'li*. Filol. fan. nomz. diss. Samarqand. 1973.
Navoiy asarlari lug'ati. 1972. Tuzuvchilar: Porso Shamsiev va boshqalar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
AN-NA'YM. القاموس العربى الأوزبىكى / Arabcha o'zbekcha lug'at. 2003. Tuzuvchilar: Odiljon Nosirov va boshqalar). Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
Al-Qomus. Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at. 2017. II jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
Pirnazarov, Matnazar. 1974. "Obodlig' ayyomidir". *Guliston* 7: 28. Toshkent.